

بررسی میزان توسعه یافته‌گی مناطق مختلف کشور بر اساس شاخص‌های اسلامی

زهرا نصرالله‌ی^۱

مریم میرحسینی^۲

سمانه کارگریان^۳

علی فروزنده^۴

چکیده

در شرایط کنونی، دستیابی به توسعه پایدار به یکی از اهداف اصلی دولت‌ها و نظام‌های مختلف تبدیل شده است. تاریخچه ادبیات توسعه در غرب نشان می‌دهد، جهت گیری نظام غرب در توسعه، به سمت اقتصاد و ناشی از جهان بینی مادی حاکم بر اندیشه غرب و جهت گیری توسعه در اسلام، تربیت و رشد معنوی انسان است. توسعه از دیدگاه غرب و اسلام مبتنی بر تعاریف متفاوت این دو نظام از انسان و سعادت اوست. توسعه غربی به معنای سمت گیری نظام سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جهت رشد اقتصادی است و به عبارت دیگر در این نظام، اقتصاد زیربنای همه برنامه ریزی‌ها است. بینش خاصی که جهان را مادی تفسیر می‌کند اساس این نگرش در توسعه است. اما در نظام اسلامی هدف، فربه شدن جامعه در بعد مادی نیست؛ بلکه جنبه‌های معنوی نیز مذکور است، در واقع توسعه در اسلام به معنای ارتقای کل جامعه و نظام اسلامی به سوی زندگی انسانی تر و سیر الی الله است از این منظر در اسلام توسعه اقتصادی یک راه است؛ نه هدف.

با توجه به این دیدگاه در این مقاله ضمن مقایسه نظام اسلامی با نظام سرمایه‌داری، به معرفی برخی شاخص‌های توسعه یافته‌گی از منظر اسلام پرداخته و سپس وضعیت استان‌های کشور بر مبنای این شاخص‌ها رتبه‌بندی شده است. در این مطالعه از تکنیک آنتروپی شانون و روش تاپسیس، برای رتبه‌بندی استان‌های کشور استفاده شده است. نتایج بدست آمده نشان می‌دهند که استان‌های قم، تهران و خراسان رضوی بالاترین رتبه‌های توسعه یافته‌گی را به خود اختصاص داده‌اند.

واژه‌گان کلیدی

نظام اسلامی، نظام سرمایه‌داری، شاخص توسعه، استان‌های کشور، آنتروپی شانون، تاپسیس

^۱- استادیار و عضو هیات علمی دانشگاه یزد (نویسنده مسئول) nasrolaz@yahoo.com

^۲- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه یزد

^۳- دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت اجرایی دانشگاه یزد

^۴- دانشجوی دانشگاه پیام نور

مقدمه

کشورها به منظور شناسایی مسیر و میزان نیل به هدف توسعه پایدار نیازمند ارائه تعریف مناسب و همچنین شناسایی و اندازه‌گیری شاخص‌های توسعه پایدار می‌باشند. مطمئناً شناخت موقعیت و جایگاه مناطق مختلف کشور از مهمترین عوامل موثر در برنامه ریزی و نیل به توسعه می‌باشد. در این مقاله به دنبال شناسایی و اندازه‌گیری میزان توسعه مناطق مختلف کشور از منظر اسلام می‌باشیم. معرفی و تدوین شاخصی برای اندازه‌گیری توسعه، مبتنی بر مفهومی است که به دنبال اندازه‌گیری آن می‌باشیم. بنابراین در ابتدا باید مفهوم مورد نظر را معرفی و ابعاد آن را مورد واکاوی قرار دهیم.

با توجه به این که هدف این مقاله مقایسه مفهوم توسعه در نظام سرمایه داری و اسلام است در بخش اول مقاله این مفهوم را از هر دو نگاه اسلام و سرمایه داری معرفی و سپس مورد مقایسه قرار می‌دهیم. در بخش دوم مقاله ارکان، مؤلفه‌ها و عناصر اساسی توسعه از منظر اسلام شناساییو شاخص‌هایی برای اندازه‌گیری آنها معرفی می‌شود. بخش سوم مقاله به معرفی الگو و داده‌ها اختصاص دارد و نهایتاً در بخش آخر نتایج و تحلیل آنها ارائه می‌شود.

توسعه از دیدگاه نظام سرمایه داری

به منظور اندازه‌گیری توسعه در ابتدا می‌بایست آن را تعریف کرد، با توجه به این که توسعه معطوف به انسان است در ابتدا باید مشخص نمود که تعریف هر نظام از انسان و تعالی انسان چیست؟

نظام سرمایه داری دارای یک جهان‌بینی مادی است که ابعاد مادی انسان را اصل دانسته و هر گونه دخالت خداوند در زندگی بشر را نفی کرده و خوشبختی انسان را در بهبود وضعیت مادی و رفاهی انسان خلاصه می‌کند. این نظام لذت را اصل می‌داند به نحوی که طبق نظر بتام (۱۹۸۱) اگر عملی موجب افزایش مجموع کل لذت شود، عمل شایسته‌ای است که باید آن را انجام داد و اگر موجب کاهش مجموع کل لذت شود، ناشایست است و باید از آن دوری کرد. بنابراین سعادت انسان مفهومی مادی بدون توجه به ابعاد معنوی و اخروی است.

اگر چه نظام سرمایه داری مدعی است که در دوره‌ی اخیر ادبیات توسعه را اصلاح کرده و به توسعه انسانی رسیده است اما زمانی که تعریف و نگاه یک نظام به انسان کاملاً مادی باشد، تغییر معیارها تفاوت اساسی در اصل مساله ایجاد نکرده و همچنان شاخص‌ها مادی خواهد ماند کما این که در بررسی شاخص‌های اندازه‌گیری توسعه در غرب این امر به وضوح ملموس است.

در نظریه‌های غربی شاخص‌های ملاک توسعه هستند که طبیعتاً مبتنی بر تعریف مادی از انسان می‌باشند. به طوری که تا قبل از دهه‌ی ۱۹۷۰ درآمد سرانه‌ی هر کشور با این پیش‌فرض که با بالا رفتن درآمد سرانه، وضع مردم در تمام جوانب بهبود خواهد یافت، به عنوان مبنای سنجش میزان توسعه کشورها در نظر گرفته می‌شد. با چنین شاخصی از توسعه، رشد اقتصادی به عنوان محور اساسی توسعه درنظر گرفته شد. ایراد اساسی این دیدگاه صرف توجه به درآمد در سطوح فردی به عنوان عامل افزایش رفاه و عدم توجه به انبوی عوامل مختلفی که منجر به ایجاد تفاوت در فرست‌های واقعی افراد می‌شود، است. با توجه به این نواقص رویکرد درآمد، متفکرین توسعه در صدد معرفی یک شاخص اجتماعی و اقتصادی برآمدند.

اگر چه رشد درآمد سرانه برای دستیابی به بعضی از اهداف لازم است اما نمی‌تواند بسیاری از جوانب مهم زندگی بشری را در بر گیرد. بدین منظور محققین برای رفع این مشکل، شاخصی به نام شاخص توسعه‌ی انسانی یا^۱ HDI را به عنوان مقیاس اندازه‌گیری توسعه معرفی کردند.

اساس معرفی شاخص توسعه انسانی بر این ایده استوار است که لازمه‌ی توسعه جامعه علاوه‌بر رسیدن به رفاه اقتصادی، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت‌های انسانی است. در این دیدگاه شاخص توسعه‌ی انسانی در صدد اندازه‌گیری سه ظرفیت اساسی «کسب

^۱- Human Development Index

دانش»، «دسترسی به امکانات مادی لازم برای زندگی» و «برخورداری از عمر طولانی توام با سلامتی» است. هر یک از این ابعاد می‌تواند میزان رفاه یک جامعه را در زندگی اجتماعی-اقتصادی توضیح دهد.

در مرحله‌ی بعدی تحول مفهوم توسعه در غرب، با توجه به تجربه کشورهای توسعه یافته که نشان داد بی‌گیری هدف توسعه اقتصادی با بهره‌برداری غیرمسئله‌انه از محیط زیست به گونه‌ای بوده که مصرف آزمدنه منابع طبیعی منجر به تخریب محیط زیست بشر شده و زندگی نسل‌های آینده را به مخاطره انداخته و جهان را با خطرات جدی در ارتباط با محیط زیست رو به رو کرده، مساله‌ای تحت عنوان "توسعه پایدار" مطرح شد. کشورها در این راستا به دنبال کاهش ضایعات زیست محیطی و هم زمان طی نمودن مراحل توسعه می‌باشند، یعنی تلاش می‌کنند فرآیند توسعه به گونه‌ای هدایت شود که ضمن حداکثرسازی ارزش افزوده فعالیت‌های اقتصادی، نظام طبیعت پویایی تعادلی خود را از دست ندهد. بر این اساس در کنفرانس ریو در سال ۱۹۹۲ در گزارش برانت لند^۱ توسعه پایدار به عنوان توسعه‌ای که نیازهای کنونی جهان را تأمین کند، بدون آنکه توانایی نسل‌های آتی را در برآوردن نیازهای خود به مخاطره افکند، تعریف شد (UNESCO, 1997:13).

همان‌طور که مشخص است در این تعاریف از مفهوم توسعه، نگاه یک‌بعدی و مادی حاکم است و در تعاریف مختلفی که از این واژه وجود دارد، به‌طور معمول وجه مادی دنیا و رفاه انسان و جامعه مدنظر قرار گرفته است. به طوری که در الگوهای رایج توسعه اثرباری از معیارهایی برای اندازه‌گیری تعالی اخلاقی و معنوی وجود ندارد بلکه باید بیشتر به دنبال توسعه اقتصادی بود. حتی زمانی که بحث توسعه همه‌جانبه و پایدار مطرح می‌شود، باز در آن ابعاد اخلاقی و معنوی را نمی‌توان دید.

در این وضعیت، در برابر این سوال قرار می‌گیریم که آیا انسانی که وضعیت مادی بهتری دارد، الزاماً توسعه یافته‌تر است. اگر هدف انسان‌ها حداکثر انباشت سرمایه با استفاده از تکنولوژی پاک و بدون خسارت به محیط زیست باشد، ولی انسان از درون رشد نکرده باشد آیا در این وضعیت انسان سعادتمند و دارای زندگی باشاط و راحتی خواهد بود. آیا می‌توان ادعا کرد در کشورهایی که راه نظام سرمایه داری را پیش گرفته و تنها هزینه‌ی تجهیزات نظامی آنها قادر است انسان‌های بیشماری را از فقر و مرگ حتمی نجات دهد، خوشبخت و توسعه یافته تلقی می‌شوند. آیا مدنیه‌ی فاضلۀ انسان، دنیای غرب است؟ در واقع می‌توان ادعا کرد که هیچ‌ضمانی وجود ندارد کسی که وضعیت مادی بهتری دارد، الزاماً توسعه یافته‌تر و خوشبخت‌تر است.

همان‌طور که در سطور گذشته مشاهده شد در دیدگاه مربوط به نظام سرمایه‌داری مفهوم «سطح و کمیت زندگی» جایگزین «زندگی سعادت آمیز» شده است و تاکید بر مصرف فقط محدود به داشتن مواهب مادی بیشتر، است.

این تعریف با مبانی اسلامی توسعه هماهنگ نیست، اگر چه که می‌توان ادعا کرد که بسیاری از مفاهیم توسعه‌ی پایدار برآمده از اسلام است اما جامعیت مورد نظر اسلام را دربرندارد. بدین جهت در ادامه به بررسی مفهوم توسعه از نظر اسلام پرداخته می‌شود.

مفهوم توسعه از نگاه اسلام

در اسلام نگاه به توسعه نگاهی عام است به طوری که علاوه بر مسائل مربوط به انسان، امور اجتماع و عدالت اجتماعی با نگاهی فرانسلی را نیز شامل می‌شود. در این نگاه توسعه‌ی پایدار، دارای سه رکن اساسی انسان (دارای ابعاد مادی و معنوی)، اجتماع و عدالت (درون‌نسلی و بین‌نسلی) است به طوری که عدالت به عنوان یک اصل اساسی حلقة اتصال سایر ابعاد تلقی می‌شود.

در اسلام مفهوم توسعه دارای یک مفهوم اخلاقی است. در چارچوب بینش اسلامی، انسان موجودی است دارای ابعاد جسمانی و روحانی که افزون بر نیازهای مادی، خواسته‌های معنوی نیز دارد؛ در نگاه اسلام، جهان‌بینی مادی نمی‌تواند به نیازهای واقعی انسان پاسخ گوید. بنابراین مفهوم توسعه باید اهداف متعالی زندگی بشر را مشخص و تسهیل کننده‌ی مسیر حرکت انسان به سوی اهداف الهی، انسانی باشد. ابعاد معنوی توسعه سنگ بنای این مفهوم است. در واقع، اسلام توسعه را یک امر بیرونی تلقی نمی‌کند بلکه امری درونی می‌داند. زیرا از منظر مکتب اسلام انسان ترکیبی از جسم و روح است و خداوند از روح خود در انسان دمیده

^۱-Brundland report.

است. بنابراین یکی از مهم ترین تفاوت های نظام اقتصاد اسلامی با نظام های موجود و رایج به رسمیت شناختن انگیزه های معنوی در کنار پذیرش انگیزه های سود طلبانه است. لذا نگاه دو بعدی اسلام به انسان، تعیین کننده مختصات مفهوم توسعه در جوامع اسلامی است.

اگرچه توسعه مورد نظر و تایید اسلام، وجود مشترکی با مفهوم توسعه در سایر نظام ها دارد، ولی از جهت انگیزه و هدف نهایی بر یکدیگر منطبق نیستند؛ زیرا از نظر اسلام توسعه فرایندی جهت دار است و هدف نهایی آن، رساندن انسان به کمال نهایی او یعنی قرب الی الله و تامین رفاه مادی انسان در حد معقول، ابزاری برای رسیدن به هدف نهایی یعنی قرب الی الله است. بنابراین مفهوم توسعه از دیدگاه اسلام وسیع تر از آن است که فقط در ابعاد مادی هستی بگنجد. بدین ترتیب مفهوم توسعه از دیدگاه اسلام به دلیل نگاه دو بعدی به انسان و جهان بینی الهی متفاوت از مکاتب مادی است و اهمیت مفهوم توسعه را که بیان گر لزوم درونی کردن برداشت بومی و اسلامی از توسعه است برای جوامع اسلامی دو چندان می کند.

لذا در توسعه ی پایدار از دیدگاه اسلام، افق دید ما برای برنامه ریزی محدود نیست، افق دید برنامه ریزی در این مکتب، انتها ندارد نسل های آتی و کل بشریت و حتی جهان دیگر را در نظر دارد. بنابراین تعریف و در نتیجه شاخص های اندازه گیری توسعه باید جامع و جهان شمول باشد.

در مجموع می توان گفت در نظام سرمایه داری، محور انسان با تاکید با ابعاد مادی آن است بنابراین توسعه یافتگی جوامع نیز با تاکید بر این محورها تعریف می شود. در حالی که در اسلام علاوه بر توجه هم زمان به انسان و جامعه بر ابعاد توسعه یافتگی معنوی نیز تاکید شده و عدالت (درون و بین نسلی) به عنوان یکی از مبانی اساسی اسلام مدنظر قرار می گیرد. در عین حال محیط زیست به عنوان آیه ای از آیه های خداآوند موهبت و امانتی در دست بشر تلقی می شود که اجازه ی تصرف غیر اصولی در آن وجود ندارد و بشر طبق اصول اسلامی مجاز به تصرف غیر اصولی بدون توجه به حقوق مساوی نسل حاضر و نسل های آتی در آن نمی باشد.

به منظور اجتناب از ارائه نقطه نظرات کلی و انتزاعی در این پژوهش سعی شده است بر اساس برخی از معیارهای منطبق با اهداف اسلام، شاخص هایی کمی ارائه شود. لذا در این تحقیق سعی داریم تا ابتدا شاخص های توسعه از دیدگاه اسلام راشناسایی و سپس استان های کشور ایران را بر این اساس رتبه بندی کنیم.

شاخص های توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی

مسلم است که اسلام دستاوردهای فکری اقتصاددانان معاصر را که مبتنی بر یکی از دو طرز تفکر حاکم، سرمایه داری و سوسيالیزم، است، نه به طور مطلق رد می کند و نه مطلقاً می پذیرد. کارشناسان اقتصاد اسلامی وظیفه دارند نکات مثبت هر یک از این دو نظام را اقتباس کنند و عناصر منفی آن ها را کنار نهند تا به برنامه ای برستند که در چارچوب نظام اقتصادی اسلام و برخواسته از رویکرد اقتصادی در اسلام باشد. اسلام در توسعه اقتصادی مطلوبیش از ارکان و اصول عام توسعه که مورد توجه همه مکاتب و رویکردهاست، غافل نبوده و بدان توجه لازم را داشته است. با توجه به سه رکن اساسی توسعه یعنی انسان (دارای ابعاد مادی و معنوی)، جامعه و عدالت (درون و بین نسلی)، برخی از عناصری که پایه های توسعه اقتصادی بوده و هریک، جایگاهی در خور و نقشی مهم در این جهت ایفا می کند عبارتند از^۱ :

الف) شاخص های مبتنی بر افزایش ظرفیت انسان

۱- **دانش:** بر اساس نظریه توسعه انسانی رابطه مستقیمی میان ارتقاء سرمایه انسانی و رشد و توسعه وجود دارد.^۲ در ادبیات توسعه اقتصادی، مرسوم است که ارتباط میان دانش و توسعه اقتصادی، در چهارچوب عناوینی همچون «بهره وری از

^۱- بدیهی است که این لیست کامل نبوده و می تواند با تحلیل و بررسی های دقیقتر تکمیل شود.

^۲- نقش بهداشت و آموزش در رشد اقتصادی برخی کشورهای در حال توسعه، حسین مرزبان، دو فصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی (معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸

منابع انسانی» و یا در محدوده «آموزش و رشد اقتصادی» بررسی شود. در نظر اقتصاددانان، عامل آموزش در این روزگار، نه فقط از این جهت که ارزشی اخلاقی است، اهمیت دارد، بلکه به آن دلیل نیز مهم است که از ارکان توسعه اقتصادی است. حال آنکه پامبر مکرم اسلام نیز می‌فرمایند: «خیر دنیا و آخرت، با علم تأمین می‌شود و شر دنیا و آخرت، آمیخته با جهل است». در واقع مهمترین عامل توسعه هر جامعه افراد آن است، چرا که توسعه هم هدف توسعه و هم ابزار توسعه است. تاکید بر دانش مبتنی بر این ایده است که لازمه پیشرفت جوامع پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت‌های انسانی است. برای رسیدن به زندگی بهتر بسط ظرفیت‌های ذهنی انسان که از طریق آموزش تحقق می‌یابد، یک عامل اساسی است. البته این دانش باید در راستای نیازهای جامعه باشد. شاخص‌هایی که در این راستا معرفی می‌شود عبارتنداز: میزان انتشارات علمی اعم از کتب تألیفی و ترجمه شده و مقالات به ازای هر نفر؛ و سطح سواد.

- **اشغال:** دانش و برنامه‌ریزی، دو عنصری هستند که با کار به ثمر می‌نشینند و نتیجه مطلوب از آن دو برآورده می‌شود. در اسلام‌تلاش و کوشش در جهت رفع نیازهای مادی بسیار زیاد توصیه شده است. امام صادق می‌فرمایند: فقر نتیجه سستی و تنبیلی است.^۱ در این مورد شاخص نرخ بیکاری، نرخ مشارکت اقتصادی و بار تکفل شغلی برای بیان وضعیت کار و اشتغال‌در نظر گرفته می‌شود.

- **تولید سرانه:** بخش مهمی از مباحث مرتبط با توسعه‌ی اقتصادی در روایات اسلامی، مربوط به فعالیت‌های اقتصادی است. افزون بر بیان اهمیت فعالیت‌های اقتصادی و نقش بر جسته آن در شکوفایی و پیشرفت مادی جامعه، اسلام آموزش‌ها و ضوابط و احکام استواری در زمینه تنظیم بازار و بهره‌گیری درست از فعالیت‌های اقتصادی ارائه کرده است که در مجال اندک که نمی‌گنجد. در اینجا برای بیان سهم هر استان در تولید شاخص محصول ناخالص داخلی استانی استفاده شده است.

- **بهداشت:** اسلام تاکید زیادی بر رعایت نظافت فردی و اجتماعی دارد به گونه‌ای که یکی از نشانه‌های ایمان را نظافت می‌داند. با توجه به این نکته شاخص امید به زندگی در بدن تولد برای اندازه گیری میزان رعایت بهداشت مورد استفاده قرار گرفته است.

این نکته که سرمایه‌گذاری در آموزش و بهداشت نیروی انسانی می‌تواند به پیشرفت و توسعه کمک کند، هم در اقتصاد سرمایه‌داری و هم در اقتصاد اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است.

در کنار موارد فوق معیارهایی وجود دارند که اهمیت آنها از دیدگاه اسلام کمتر از موارد فوق نیست، بلکه برای دستیابی به جامعه توسعه یافته اسلامی توجه به چنین معیارهایی که در اقتصاد سرمایه‌داری به عنوان شاخص‌های توسعه یافته‌گی مورد توجه قرار نگرفته‌اند، امری ضروری است. در معرفی این شاخص‌ها تاکید به دو جنبه دیگر توسعه که در نظریه‌های غربی توسعه مورد بی توجهی قرار گرفته یعنی جامعه و عدالت مورد تاکید قرار گرفته است. برخی از این معیارها عبارتنداز:

ب) عدالت درون و بین نسلی

- **توزيع درآمد:** اسلام بر برنامه‌ریزی و نقش بر جسته آن در رشد اقتصادی تأکید ورزیده است. از نظر اسلام، مدیریت توانمند اگر با برنامه‌ریزی و طراحی صحیح همراه شود، می‌تواند فقر را از جامعه ریشه‌کن سازد. ذکر این نکته ضروری است که گسترش فقر می‌تواند انسجام جامعه را به مخاطره انداخته و با گسترش فساد موجبات تخریب سرمایه‌های

^۱- داود، نقاش، کار و تولید در اسلام، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰

اجتماعی را فراهم آورد. کما این که بر طبق متون دینی زمانی که فقر از دری وارد شود، ایمان از در دیگر بیرون می‌رود. همچنین امیرالمؤمنین "برنامه‌ریزی نادرست را، کلید فقر معرفی می‌نمایند"

شاخص مورد استفاده در این بخش ضریب جینی است.

۲- آلدگی: استفاده از این شاخص را می‌توان با استناد به قاعده لاضر و همچنین توجه به عدالت بین نسلی توجیه نمود. در واقع آلدگی محیط زیست می‌تواند به محیط زیست که یک دارایی بین نسلی است آسیب وارد نموده و حیات نسل های آتی را با مخاطره مواجه نماید.

از جمله آیاتی که برای نهی از آلدگی محیط زیست می‌توان به آن استناد کرد، آیات زیر است:

«وَ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...» (اعراف ، ۵۶) زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید.

«وَ لَا تُلْقِوْا بِأَيْدِيْكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ...»؛ (بقره ، ۱۹۵) با دستان خود خویشتن را به هلاکت نیفکنید.

(ج) جامعه

در این قسمت شاخص هایی که منجر به افزایش انسجام و پیوستگی اجتماعی شده و یا تاثیر منفی بر آن دارد، معرفی شده و مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۱- نقش دولت: مسئولیت‌های اصلی در ایجاد و تقویت مراکز پژوهشی علمی، پدیدآوری مدیریت‌های توانمند اقتصادی، فراهم آوردن کار، تنظیم فعالیت‌های بازار و گسترش الگوی سالم مصرف بر دوش دولت است. دولت باید از رهگذر وضع و اجرای قانون‌های مناسب، نظارت دقیق بر کار بخش خصوصی و دخالت مستقیم در موارد ضروری زمینه مناسب برای رشد اقتصادی را فراهم سازد. کالاها و خدماتی به نام کالاها و خدمات عمومی تولیدشود که از این جهت، مربوط به منافع عمومی در جامعه است؛ آموزش و پرورش، بهداشت و درمان، مسکن از این قبیل فعالیت‌ها محسوب می‌شود. امام رضا (ع) می‌فرمایند: از گروه‌ها و ملت‌هایی که پایداری و زندگانی داشته‌اند، هیچ یک را نمی‌باییم که کارگزار و پیشوایی نداشته باشند. تعداد پزشکان به ازای هر نفر و تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به ازای هر نفر برای بیان وضعیت بهداشت و درمان، ضریب خانوار در واحد مسکونی برای بیان وضعیت مسکن استفاده می‌شود. همچنین نسبت تعداد کتابخانه به جمعیت می‌تواند از جمله شاخص‌هایی باشد که توسعه عمومی جامعه را نشان می‌دهد.

۲- نرخ ازدواج و نرخ طلاق: خانواده کوچک‌ترین نهاد اجتماعی است که در اسلام نیز بر اهمیت آن بسیار تأکید شده است. لذا یکی از شاخص‌های توسعه در حوزه اجتماعی از دیدگاه اسلامی میزان گرایش به تشکیل خانواده و تداوم آن می‌باشد. پیامبر اکرم می‌فرمایند: هر که ازدواج کند نصف عبادت به او داده شده است. (بحار الانوار . ج ۱۰۳، ص ۲۲۰)، از طرفی گسترش طلاق می‌تواند از طریق افزایش اختلافات خانوادگی و فساد، حیات و انسجام جامعه را مخدوش نماید. از طرفی بزرگ‌ترین آسیب ناشی از طلاق متوجه کودکان و نسل آتی است. بنابراین گسترش طلاق می‌تواند از نگاه دینی ضد توسعه تلقی شود.

۳- نسبت میزان صدقات به جمعیت: در اسلام با توجه به تفاوت توانایی بالقوه انسان‌ها در کسب نیازهای مادی ابزاری ارائه شده است تا از طریق آن جامعه به سمت یک مجموعه اقتصادی- اجتماعی نسبتاً متعادل هدایت شده و انسجام ملی از این طریق افزایش یابد. ابزارهای موردنظر اسلام برای برقراری این عدالت اجتماعی، انفاق و پرداخت صدقه است^۱. صدقات موجب رشد و توسعه وربا باعث رکود و فقر می‌شود (بقره، آیه ۲۷۶)- یکی از شاخص‌ها برای تعیین میزان توسعه یافته‌گی اسلامی استفاده از شاخص میزان صدقات به ازای هر نفر می‌باشد.

^۱- سید مرتضی، افقه، اسلام و توسعه، مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و توسعه، ۱۳۸۲

۴- نوخ مشارکت در انتخابات: با مطالعه قرآن، سنت و تاریخ اسلام، به موارد متعددی از احکام و سنت‌ها بر می‌خوریم که مربوط به شوری و مشورت کردن در امور مهم اجتماعی از جمله انتخاب زمامدار است. و **أَمْرُهُمْ شورَىٰ يَئِنْهُمْ** - و کارهایشان به طریق مشورت در میان آنان صورت می‌گیرد (شوری، آیه ۳۸). از طرف دیگر در اسلام به منظور جلوگیری از خطاهایی که باعث انحراف جامعه می‌شود، مسلمانان را دعوت به امر به معروف و نهی از منکر نموده، از این دیدگاه نوخ مشارکت مردم در انتخابات می‌تواند نمادی برای تاکید بر شوری و دخالت مردم در امر به معروف و نهی از منکر تلقی شود، پس در این مطالعه از میزان مشارکت مردم در انتخابات به عنوان یک شاخص در این زمینه استفاده می‌شود.

۵- نسبت جرائم به جمیعت: بدون شک وجود امنیت یکی از عوامل تأثیرگذار بر رفاه اجتماعی است. در اینجا از معکوس این شاخص یعنی میزان جرائم برای ارزیابی امنیت در جامعه استفاده شده است. جرم نتیجه تخطی از قوانین موجود است. بنابراین میزان جرائم در هر جامعه بیانگر میزان گریز از قانون در آن جامعه و در نتیجه میزان نامنی و نابسامانی در اوضاع جامعه می‌باشد که می‌تواند از طریق مخدوش کردن سرمایه‌های اجتماعی و کاهش انسجام اجتماعی از موانع توسعه در جامعه به حساب آید. در این تحقیق ز مجموع تعداد جرائم به ازاء هر نفر استفاده شده است.

۶- نسبت تعداد تعاونی‌ها به جمیعت: انسان موجودی است اجتماعی و نیازهای گوناگون او جز در سایه تعاون و همکاری با یکدیگر تأمین نمی‌شود. اقتصاد تعاونی نیز برای ترفیع جایگاه انسان در برابر اقتصاد سرمایه‌داری شکل گرفته است. رعایت ارزش‌های اخلاقی مانند: صداقت، وفاداری و انصاف جزء ماهیت نظام اقتصاد تعاونی است. (تعاونت تحقیقات و آموزش و ترویج دفتر تحقیقات وزارت تعاون، ۱۳۷۷) تمام ارزش‌های اخلاقی مانند آن هم براساس مبانی اعتقادی نظام سرمایه‌داری وهم براساس تصریح بزرگ ترین مدیعان این نظام مانند کیترز، ضد ارزش و ضد اخلاق شمرده می‌شوند. این در حالی است که آموزه‌ها یا سلامی ضمن پذیرش ارزش‌های اخلاقی، بر رعایت آن‌ها تأکید بسیار کرده است.^۱

۷- نسبت میزان وام‌های قرض‌الحسنه به جمیعت: از دیرباز قرض‌الحسنه به مثابه یکی از ابزارها و راه کارهای اصلی موردنظر اسلام برای حذف ربا از جامعه مورد توجه بوده است. در برخی از روایات از معصومان بیان شده است که با رواج ربا، قرض‌الحسنه کنار گذاشته می‌شود.^۲ خداوند در اهمیت قرض‌الحسنه در قرآن می‌فرماید: کیست که به خدا وام نیکو دهد و از اموالی که به او ارزانی داشته اتفاق کند تا خداوند آن را برای او چندین برابر کند؟ و برای او پاداش و ارزش است. (حدید، آیه ۱۱)

۸- نسبت تعداد بانک به جمیعت: نقش بانک‌ها تنها امانت‌داری و حفظ سپرده‌های مردم نیست بلکه نقش مهمتر آن‌ها از یک طرف تجهیز منابع مالی و پولی اجتماع و از طرف دیگر توزیع و تخصیص این منابع بین احتیاجات مختلف است که بر رشد اقتصادی کشور اثر می‌گذارد. بانک‌ها در جمع آوری سرمایه‌های کوچک و به کار انداختن آن‌ها در خطوط تولید و مصرف بسیار حائز اهمیت بوده بطوری که اجرای موفقیت‌آمیز این سیاست می‌تواند در رشد و توسعه اقتصادی سهم بسزایی داشته باشد. (کنفرانس ملی نقش مدیریت و توسعه علم و فناوری در استقلال صنعتی کشور)

^۱- احمد علی یوسفی، بررسی تطبیقی اقتصاد‌تعاونی با اقتصاد سرمایه‌داری و اقتصاد اسلامی، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال دهم، شماره ۳۷، بهار ۱۳۸۹

^۲- محمد جواد محقق نیا، بررسی جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکداری جمهوری اسلامی، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی (معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸

شاخص‌های دیگری نیز برای بررسی توسعه اسلامی وجود دارند که به دلیل عدم دسترسی به داده‌ها امکان استفاده از آن‌ها برای رتبه‌بندی وجود نداشت؛ برخی از این شاخص‌ها عبارتند از: میزان اوقاف، میزان تلاش در جهت حفظ محیط زیست (امام علی (ع) فرموده‌اند؛ پرهیز از قطع درختان سرسبز به عمر انسان می‌افزاید) و ...

پیشینه

اگرچه شاخص‌های متعددی برای بیان مفهوم توسعه یافته‌گی از طرف کنفرانس بین‌المللی جمیعت و توسعه ارائه شده است اما به دلیل رویکرد صرفاً مادی به این مقوله انتقاداتی نیز به آن وارد شده است. رانیس استوارت و سامن (۲۰۰۵) و آناند و سن (۱۹۹۲) بر عدم توجه به مواردی نظیر امنیت و مشارکت سیاسی تأکید کرده‌اند.^۱

علی محمد احمدی در سال ۱۳۸۷ به نقد دیدگاه متفکران غربی و شرق شناسان با استفاده از ارزش‌های موجود در قرآن و سنت پرداخته و توسعه اقتصادی را در چارچوب اسلامی با تجارب توسعه کشورهای مسلمان مورد بررسی قرار داده است.^۲ بختیاری در سال ۱۳۷۸ به بررسی مفهوم عدالت و دیدگاه‌های مختلف درباره آن پرداخته و عدالت را مبنای توسعه پایدار موردنظر اسلام می‌داند.^۳

روش تحقیق

این تحقیق از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش‌شناسی از انواع تحقیقات توصیفی است. جامعه آماری تحقیق، استان‌های کشور ایران می‌باشد که در این تحقیق تمامی آن‌ها مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. با توجه به ماهیت تحقیق، جهت رتبه‌بندی استان‌ها در این مقاله از مدل‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه استفاده شده است. در این مدل تعدادی گرینه با توجه به مجموعه‌ای از شاخص‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. تمامی داده‌های آماری مربوط به شاخص‌های فوق با استفاده از اطلاعات منتشر شده توسط مرکز آمار ایران در فصل‌های مختلف سالنامه آماری گردآوری شده است. تعداد تعاونی‌ها از اداره کل استان یزد، تعداد شب بانک‌ها از فصلنامه تازه‌های آمار در پاییز ۱۳۸۶ و نرخ مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری از سایت <http://fa.wikipedia.org> استخراج شده است. با توجه به این موضوع که جدیدترین داده‌هایی که در برگیرنده تمامی متغیرهای مورد استفاده در مطالعه است مربوط به سال ۱۳۸۵ می‌باشد، شاخص‌های بدست آمده برای این سال، محاسبه و رتبه‌بندی نیز بر اساس آن صورت گرفته است.

در مدل‌های تصمیم‌گیری چند شاخصه ابتدا شاخص‌های کیفی را در صورت وجود، کمی نموده و آن‌ها را بی‌مقیاس می‌کنیم. در ادامه اگر ضریب اهمیت شاخص‌ها یکسان نباشد لازم است ضریب اهمیت هر کدام از آن‌ها را محاسبه کنیم. نظر به اینکه روش آنتروپی یکی از روش‌های بسیار کارآمد در این ارتباط است، در این مقاله از این روش استفاده شده که به اختصار آن را توضیح دهیم. ضریب اهمیت شاخص‌ها محاسبه شده و در ادامه آورده خواهد شد. بعد از این مرحله مدل‌های تصمیم‌گیری جهت رتبه‌بندی استان‌ها انتخاب می‌گردد که در مقاله حاضر از روش تاپسیس استفاده شده است.

پیاده‌سازی تکنیک آنتروپی

آنتروپی یک مفهوم بسیار با اهمیت در علوم اجتماعی، فیزیکی و تئوری اطلاعات است. با مشخص نمودن ماتریس تصمیم‌گیری، می‌توان از این روش برای ارزیابی وزن‌ها استفاده کرد. ایده این روش این است که هرچه پراکنده‌گی در مقادیر یک شاخص بیشتر باشد، آن شاخص از اهمیت بیشتری برخوردار است (momeni, 2008:14).^۴

۱- Ranis, G. Stewart, F. Samman, E. (2005), " Human development: beyond the HDI ", Center Discussion, Economic Growth Center, Yale University.

۲- علی محمد احمدی، اسلام و توسعه اقتصادی- نگرشی چند بعدی، مجموعه مقالات اولین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، بهمن ۱۳۷۸

۳- صادق بختیاری، نگاهی به مفهوم عدالت و توسعه در اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس، بهمن ۱۳۷۸

۴- Momeni, Mansour. (2008). "New topics in operations research".Second edition. Tehran. University of Tehran publications

مراحل این روش به صورت زیر نمایش داده شده است:

گام ۱- محاسبه P_{ij}

$$P_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^m a_{ij}} ; \forall j$$

گام ۲- محاسبه مقدار آنتروپی E_j

$$E_j = \left(\frac{-1}{\ln(m)} \right) \sum_{i=1}^m [P_{ij} \ln P_{ij}] ; \forall j$$

گام ۳- محاسبه مقدار عدم اطمینان d_j

$$d_j = 1 - E_j ; \forall j$$

گام ۴- محاسبه اوزان W_j

$$W_j = \frac{d_j}{\sum_{i=1}^n d_j} ; \forall j$$

که در این روابط، a_{ij} نشان‌دهنده‌ی ارزش گزینه i از نظر شاخص j ، P_{ij} مقدار بی‌مقیاس شده شاخص j برای گزینه i ، m تعداد گزینه‌ها، E_j مقدار آنتروپی شاخص j ، d_j مقدار عدم اطمینان موجود در شاخص j و W_j مقدار ضریب اهمیت شاخص j است. اوزان بدست آمده برای هر کدام از شاخص‌های مورد بررسی، با به کار گیری تکنیک آنتروپی، مطابق جدول (۱) خواهد بود.

جدول ۱- اوزان شاخص‌ها از روش آنتروپی

وزن شاخص	شاخص
۰/۶۱۷۷	نسبت انتشارات به جمعیت
۰/۰۰۰۶	ضریب جینی
۰/۰۰۸۴	نرخ بیکاری
۰/۰۰۱۳	نرخ مشارکت اقتصادی
۰/۰۰۲۳	بار تکفل شغلی
۰/۰۶۶۴	محصول ناخالص داخلی
۰/۰۰۰۴	نرخ باسوسادی
۰/۰۰۰۱	نرخ امید به زندگی
۰/۰۱۳۹	نسبت تعداد پزشک به جمعیت
۰/۰۰۲۸	نسبت تعداد مراکز بهداشتی و درمانی به جمعیت
۰/۰۰۰۳	ضریب خانوار در واحد مسکونی
۰/۰۲۹۱	نسبت تعداد کتابخانه به جمعیت
۰/۰۰۱۸	نرخ ازدواج
۰/۰۱۷۶	نرخ طلاق
۰/۰۲۵۱	نسبت میزان صدقات به جمعیت
۰/۰۰۴۸	نرخ مشارکت در انتخابات ریاست جمهوری
۰/۰۳۹۴	نسبت جرائم به جمعیت
۰/۰۸۰۷	نسبت تعداد تعاونی به جمعیت

۰/۰۵	نسبت میزان وامهای قرض الحسنه به جمعیت
۰/۰۲۴۹	نرخ آلودگی
۰/۰۱۲۴	نسبت تعداد بانک به جمعیت

منبع: محاسبات تحقیق

پیاده‌سازی روش تاپسیس^(۱)

این مدل در سال ۱۹۸۱ توسط هوانگ و یون^۲ پیشنهاد شد. براساس این روش هر مسئله از نوع تصمیم گیری چند شاخصه با m گزینه را که به وسیله n شاخص تصمیم مورد ارزیابی قرار گیرد می‌توان به عنوان یک سیستم هندسی شامل m نقطه در یک فضای n بعدی در نظر گرفت (Hwang and Yoon, 1995). فلسفه اساسی این تکنیک بر این پایه استوار است که گزینه انتخابی باید کمترین فاصله را با راه حل ایده‌آل مثبت (بهترین حالت ممکن) و بیشترین فاصله را با راه حل ایده‌آل منفی (بدترین حالت ممکن) داشته باشد. برای استفاده از این روش، در ابتدا لازم است مقادیر ماتریس تصمیم گیری را از روش بی‌مقیاس‌سازی نرم، مطابق رابطه (۱)، بی‌مقیاسی نماییم.

$$n_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m a_{ij}^2}}$$

سپس با توجه به اینکه بهترین مقادیر برای شاخص‌های با جنبه مثبت، بزرگترین مقادیر و برای شاخص‌های با جنبه منفی، کوچکترین مقادیر است و بدترین برای شاخص‌های با جنبه مثبت، کوچکترین مقادیر و برای شاخص‌های با جنبه منفی، بزرگترین مقادیر است (مؤمنی، ۱۳۸۷)، بردارهای راه حل ایده‌آل مثبت (V_j^+) و راه حل ایده‌آل منفی (V_j^-) را تعیین می‌نماییم. در گام بعد فاصله هر گزینه از راه حل ایده‌آل مثبت (d_i^+) و راه حل ایده‌آل منفی (d_i^-) را با استفاده از روابط ۲ و ۳ محاسبه می‌کنیم:

$$i=1,2,\dots,n = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^+)^2} d_i^+ \quad (2)$$

$$i=1,2,\dots,n = \sqrt{\sum_{j=1}^n (V_{ij} - V_j^-)^2} d_i^- \quad (3)$$

در نهایت با تعیین نزدیکی نسبی هر گزینه به راه حل ایده‌آل (CL_i^*) از طریق رابطه (۴)، گزینه‌ها رتبه‌بندی خواهند شد.

$$CL_i^* = \frac{d_i^-}{(d_i^- + d_i^+)}$$

نتایج حاصل از این روش با استفاده از اوزان به دست آمده از روش آنتروپی، در جدول (۲) نمایش داده شده است.

¹Technique for Order Preferences by Similarity to Ideal Solution

²- Hwang,C.L. & Yoon,K.P.,(1995), "Multiple attribute decision making: an introduction", London, Sage Publication

جدول ۲- رتبه‌بندی استان‌ها

قم	۱
تهران	۲
خراسان رضوی	۳
اصفهان	۴
قزوین	۵
همدان	۶
آذربایجان شرقی	۷
گیلان	۸
اردبیل	۹
مازندران	۱۰
یزد	۱۱
فارس	۱۲
سمنان	۱۳
زنجان	۱۴
مرکزی	۱۵
خوزستان	۱۶
کردستان	۱۷
گلستان	۱۸
کرمانشاه	۱۹
بوشهر	۲۰
کرمان	۲۱
کهگیلویه و بویر احمد	۲۲
چهارمحال و بختیاری	۲۳
ایلام	۲۴
هرمزگان	۲۵
سیستان و بلوچستان	۲۶
لرستان	۲۷
آذربایجان غربی	۲۸
خراسان جنوبی	۲۹
خراسان شمالی	۳۰

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در این تحقیق با مقایسه مبانی نظری اسلام و سرمایه داری در مورد توسعه به برخی از معايیب و محدودیت‌های شاخص‌های ارزیابی توسعه در نظام سرمایه‌داری اشاره و با ارائه برخی شاخص‌های مهم از دیدگاه اسلام که بر کیفیت و استاندارد زندگی تأثیرگذارند، به رتبه‌بندی استان‌های کشور با روش تاپسیس پرداخته شد. الگوریتم تاپسیس یکی از مطمئن‌ترین روش‌های علمی و مدیریتی فن تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری می‌باشد و همانطور که در این مقاله مشاهده کردید این روش توانست با در نظر گرفتن تمامی جوانب از جمله مسائل جنس معیارها (منفی و مثبت)، اولویت و وزن معیارها نسبت به یکدیگر و ... استان‌ها را نسبت به یکدیگر سنجیده و آن‌ها به شیوه‌ای عقلایی ردیف نماید. نتایج این رتبه‌بندی با توجه به شاخص‌هایی که مقادیر آن در دسترس ما هستند نشان می‌دهد استان‌های قم، تهران و خراسان روضوی به ترتیب بالاترین درجه توسعه یافتنگی را به خود اختصاص داده‌اند و در مقابل خراسان شمالی، خراسان جنوبی و آذربایجان غربی به ترتیب در پایین‌ترین جایگاه قرار گرفتند. رتبه‌بندی استان‌ها با شاخص‌های توسعه موجود نتیجه متفاوت از نتیجه این پژوهش را به دست می‌دهد. بنابراین این تحقیق می‌تواند زمینه را برای انجام تحقیقات آتی با معرفی شاخص‌های جامع‌تر به همراه سایر روش‌های رتبه‌بندی فراهم نماید و توجه به ابعاد معنی اسلامی در علم اقتصاد را بیش از پیش بهبود بخشد.

منابع و مأخذ:

- ۱- احمدی، علی محمد، (۱۳۷۸). اسلام و توسعه اقتصادی- نگرشی چند بعدی، مجموعه مقالات اولین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
 - ۲- افجه، سید مرتضی، (۱۳۸۲). اسلام و توسعه، مجموعه مقالات دومین همایش اسلام و توسعه.
 - ۳- هیوا اسدی کیا، حسین اوربار، ایرج صالح، حامد رفیعی، سمانه زارع، رابطه رشد اقتصادی و آلودگی هوا در ایران با نگاهی بر تأثیر برنامه‌های توسعه، مجله محیط‌شناسی دوره ۳۵ شماره ۳.
 - ۴- بختیاری، صادق، (۱۳۷۸). نگاهی به مفهوم عدالت و توسعه در اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
 - ۵- زراء نژاد، منصور، (۱۳۷۸). اهمیت اشتغال در توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات اولین همایش دو سالانه اقتصاد اسلامی، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس.
 - ۶- محقق نیا، محمدجواد، (۱۳۸۸). بررسی جایگاه قرض الحسن در نظام بانکداری جمهوری اسلامی، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱ (معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول.
 - ۷- مرزبان، حسین، (۱۳۸۸). نقش بهداشت و آموزش در رشد اقتصادی برخی کشورهای در حال توسعه، دوفصلنامه علمی- تخصصی در اقتصاد اسلامی ۱ (معرفت اقتصادی)، سال اول، شماره اول.
 - ۸- نقاش، داود، (۱۳۷۰) کار و تولید در اسلام، انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی.
 - ۹- یوسفی، احمدعلی. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی اقتصاد تعاونی با اقتصاد سرمایه داری و اقتصاد اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، سال دهم، شماره ۳۷.
- 10- Hwang,C.L. & Yoon,K.P.,(1995), "Multiple attribute decision making: an introduction", London, Sage Publication
- 11- Momeni, Mansour. (2008). "New topics in operations research". Second edition. Tehran. University of Tehran publications
- 12- Ranis, G. Stewart, F. Samman, E. (2005), " Human development: beyond the HDI ", Center Discussion, Economic Growth Center, Yale University.